

Віктор Павлюк

Національний університет «Острозька академія»

ЕТНОСОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВЗАЄМИН У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Victor Pavliuk. Ethno-Social Aspects of Ukrainian-Polish Relations in the First half of the Nineteenth Century.

The article shows the influence of ethno-social problems on the Ukrainian-Polish relations in Right-Bank Ukraine. Author in the debate with researchers of the issued problem proves that at the late 18th and early 19th centuries Polish-Ukrainian relations weren't of antagonistic character neither in the ethno-social nor in the ethno-political sphere. The author doesn't idealize relations between Ukrainian peasants and Polish landowners, but argues that the nobility understood sense of human dignity and needed the support of the local inhabitants, especially after the defeat of the rebellion in 1830-1831. Peasants realized that their social-economic situation wouldn't change: Russian landowners would come instead of Polish landowners. Therefore, there appeared political organizations aimed at complete emancipation of the peasants, transferring the lands to the property of peasants without compensation and the complete political equality irrespective of the social origin, religion and nationality.

Key words: authority, conflict, ethnos, ideology, nobility, peasants, Polish-Ukrainian relations.

Переосмислення та переоцінка складних проблем української історії і вирішення такого питання, як взаємодія і взаємовплив польського та українського національного рухів є важливим завданням модерної історії України. Питання є важливою складовою розвитку українсько-польських стосунків протягом кінця XVIII – першої половини ХІХ століть. Процес взаємовідносин пройшов довгий шлях еволюції. У ХІХ столітті українсько-польські взаємини практично не виходили за межі соціальних суперечностей українського селянства і польських або сполонізованих землевласників. Можна погодитись із думкою дослідників (Д. Бовуа, Б. Гудь та ін.), які стверджують, що національна проблема для простого українського селянина не мала жодного значення, різниця між «поляком» і «русином» полягала лише в тому, що одні йшли до церкви, а інші – до костелу [1, с. 85; 2, с. 22].

Саме соціальні та релігійні ознаки залишались основними чинниками у накопиченні протиріч між українським селянством та землевласниками (переважно польського походження) протягом усього ХІХ століття. Національно-політичних антагонізмів двох домінуючих етносів на Правобережжі в цей період не спостерігалось. Відповідно метою цієї статті є аналіз етнічних, соціальних та економічних аспектів українсько-польських взаємовідносин у першій половині ХІХ століття.

На Правобережжі аж до польського повстання 1830-1831 рр. панував польський елемент, перебуваючи у значній меншості (5%) від місцевого населення, а польська чи сполонізована шляхта складала 7,8% [3, с. 21]. Шляхта мала найбільші земельні володіння. Загальна площа земель становила близько 3 000 000 десятин. За даними 1859 року волинським поміщикам належало 77,9% всього лісового масиву [3, с. 21]. Полякам-магнатам належали і невеликі містечка. У Волинській губернії з 12 так званих штатних міст половина належала магнатам. Наприклад, Новоград-Волинський, Старокостянтинів, Заслав, Острог, Дубно, Рівне були у приватній власності [3, с. 22]. Існування латифундій пояснюється наявністю давніх руських родів на цих землях та колоніальним характером освоєння. Так виникли величезні володіння Потоцьких, Мнішків, Браницьких, Любомирських та ін. Тобто соціальне значення шляхти було пропорційно оберненим її кількості.

Після поділів Речі Посполитої російський уряд прагнув використати польську шляхту на регіональному рівні, включивши її в систему місцевого самоврядування. Поляки здобули посади у губернських та повітових управах. Польська аристократія наділялась привілеями, які були визначенні Жалуваною грамотою дворянству від 1785 р., зокрема за ними залишилися землі, що перебували в їхньому володінні, разом із кріпосними. Більшість землевласників-

поляків склали присягу на вірність російському самодержавству. Павло I (1796 – 1801) наказав звільнити із заслання та ув'язнення 11 тисяч учасників повстання Т. Костюшка, повернув маєтки, відновив католицькі та уніатські єпархії; Правобережній шляхті було дароване право збиратися на сеймики, обирати губернських та повітових маршалків, суддів тощо [3, с. 20]. Таким чином, у першій половині XIX століття провідні економічні та політичні позиції на Поділлі, Київщині та Волині залишалися за давніми польськими або спольщеними литовсько-руськими родами: Чарторийськими, Браницькими, Потоцькими, Любомирськими, Сангушками, Грохольськими та ін. На Правобережній Україні збереглася ситуація, характерна для значної більшості теренів Центрально-Східної Європи, на яких «чужоземний» правлячий клас домінував над етнічними групами, що хоч і займали століттями компакту територію, але не мали «власної» еліти, політичної єдності. Всі ці ознаки були характерні для кількомільйонної маси «руського» населення Південно-Західного краю Російської імперії. Такий стан речей зберігався протягом усього XIX ст. аж до часу пробудження національної свідомості ширших мас наддніпрянських українців. Тому важко згадати хоча б один яскравий приклад міжнаціонального українсько-польського конфлікту на Київщині, Волині чи Поділлі. Та й важко стверджувати, що тут був наявний гострий етносоціальний конфлікт між українськими селянськими низами та польськими земельними магнатами.

Одночасно треба зазначити, що значна частина поміщиків прагнула вести господарство по-новому, відповідно до європейських економічних тенденцій. Прикладом цього може бути діяльність маршалка Старокостянтинівського повіту А. Грохольського, І. Мархоцького, Є. Сангушка із Заславського повіту. Ці землевласники спробували ліквідувати кріпосне право в своїх маєтках, надавали право селянам замінити панщину грошовою виплатою. Такі факти людяного ставлення землевласників до селян зустрічаються часто. Однак цього не хочуть визнавати французький дослідник Д. Бовуа та його однодумці, які вважають, що в Україні українсько-польські відносини завжди перебували у стадії конфлікту [4]. Звичайно, відносини між українськими селянами та польськими землевласниками не потрібно ідеалізувати, бо поміщик був паном-самодержавцем у своєму маєтку, тримаючи у руках адміністративну і навіть судову владу. Проте шляхта розуміла почуття людської гідності і потребувала підтримки з боку місцевого населення, особливо після поразки повстання 1830-1831 рр. Поляки-ідеологи національного руху добре усвідомлювали необхідність залучення на сторону повстання української людності. З цією метою була підготовлена «Інструкція для вчителів руського народу», в повіті розсилалися «Руські листи», а також численні відозви, які закликали місцеве населення до антисамодержавних виступів [2, с. 104]. Проте сподівання польських революціонерів на масове приєднання українців до повстання не виправдались. Та й дії керівництва руху були часто невиправдані. Прикладом цього є позиція Центральної ради Подільського патріотичного товариства, яка здійснювала керівництво рухом у краї. Рада відкинула вказівку з Варшави про передачу в користування селянам, які приєднуються до повстання, частину поміщицької землі. Місцева шляхта була переконана, що з допомогою власного авторитету вона зуміє залучити селян до повстання. Але, як свідчать факти, такі настрої були помилковими. Ще однією причиною пасивного ставлення селян до польського руху були дії російської влади, спрямовані на використання селянської маси як ситуативного союзника Росії у боротьбі із поляками. З цією метою 9 травня 1831 р. було видано відозву до селян Правобережжя «Сповідання про діяльність бунтівників у Київській, Подільській і Волинській губерніях» [5, с. 154]. У відозві влада закликала «вірнопідданих» не підтримувати тих, хто повстав проти законної влади і намовляє або змушує селян до бунту. Ця відозва зачитувалась у храмах православними священиками, які були найбільш авторитетними для селян. Тому не дивно, що селяни в більшості ігнорували звернення повсталих, а інколи навіть діяли проти них. А в деяких повітах селяни сприйняли звернення про допомогу урядовим військам як заклик розправлятися з усіма поміщиками, стали заарештовувати своїх панів і громити їхні маєтки. Але до масових виявів антипоміщицького руху не дійшло [5, с. 12].

Варто зазначити, що на деяких територіях українське селянство вливалось у лави повстанців, виявляло їм свої симпатії. Звичайно важко, мабуть і неможливо, встановити

точну кількість симпатиків і учасників антисамодержавного руху з боку місцевого населення. Як правило, польська історіографія грішить тенденцією до перебільшення масштабів участі українського селянства, а російська – до зменшення. Щодо цього, мабуть, найбільш справедливим буде висновок, що загалом українське селянство зайняло вичікувальну позицію, позицію спостерігача.

Селяни розуміли, що їх соціально-економічне становище суттєво не зміниться, на зміну одному поміщику прийде інший. І польського підданства уникли лише ті, котрі мешкали в конфіскованих польських маєтках, але їх передавали під контроль військового міністерства, насаджуючи лад військових поселень, що викликало ще більше незадоволення селян. Про це свідчить Д. Бібіков у рапорті шефові жандармів і головному начальнику Третього відділення О. Бенкендорфу, наголошуючи, що селяни прагнуть вірно служити своїм панам, щоб заслужити їхню милість [4, с. 74].

Провал листопадового повстання привів до значних змін у житті шляхти. Микола I (1825 – 1855) заявив генерал-губернатору Д. Бібікову, що має намір добитися піднесення православ'я й російських елементів і що не заспокоїться до тих пір, поки Правобережжя не зіллється в єдине тіло і душу з іншими частинами імперії [6, с. 95-96].

У результаті проведених конфіскаційних заходів російське самодержавство намагалось вибити з під-ніг шляхти економічну основу її влади на Правобережній Україні. Офіційна влада прагнула добитись зменшення впливу поляків на місцеве населення. Саме з цією метою було проведено ряд заходів економічного характеру. Так, з ініціативи Д. Бібікова було запропоновано перевести селян на оброчне становище, у 1847 р. прийнято «Закон про інвентарі», на основі якого міністерство внутрішніх справ затвердило зразкові інвентарі під назвою «Інвентарні правила». Але неоднозначність у трактуванні нормативних актів породила хвилю непорозумінь.

Тому не дивно, що часто виникав конфлікт інтересів між поміщиками і селянами. Так, Волинський цивільний губернатор повідомляв, що в 37-ми маєтках новина про інвентарі викликала заворушення, які довелось придушувати зброєю [3, с. 35]. Слід зазначити, що коли йшлося про часткові переслідування селян з боку землевласників, то російська влада ставала на їх бік як протидія шляхті, але відразу приймала сторону поляків, коли виникала загроза соціальному ладові.

Утім, намагання російської адміністрації витіснити з Правобережної України польську шляхту, яка володіла значними земельними угіддями і мільйонами приписних селян, завершилось невдачею. Не вплинули на ситуацію ні численні конфіскації 1831-1832 рр., ні активна політика Київського генерал-губернатора Д. Бібікова протягом 40-х років ХІХ ст. на послаблення польського впливу. Землеволодіння, як критерій соціально-економічної ваги, знаходилось у руках польських латифундистів.

Чи змінився в цих умовах характер відносин між поміщиками і селянами? Чи враховувала шляхта гіркий досвід байдужості селян до державницьких проблем польської аристократії? Однозначну відповідь на ці питання дати складно. До честі кращих представників польської сторони, отриманий досвід спонукав діячів так званої Великої еміграції (понад 8-9 тисяч поміщиків, військових, діячів науки та культури виїхало за кордон), прогресивно мислячу інтелігенцію переглянути свої відносини із українством. Вихідним пунктом роздумів основної маси емігрантів було питання про причини поразки повстання, шляхи, які би вели до національного звільнення. Більшість еміграції прийшла до висновку (значною мірою під впливом розвитку демократії в країнах Західної Європи), що головною причиною падіння Речі Посполитої і поразки повстання 1830-1831 рр. був консерватизм керівників повстання, які боялися залучити до боротьби широкі маси населення – селянство, в тому числі й українське, яке продовжувало знаходитись під гнітом панщини і поміщицької влади.

«Польське демократичне товариство», організоване в 1832 р., проголосило необхідність повного звільнення селян і передачу їм оброблюваних ними ділянок землі у власність без викупу, а також необхідність повного політичного рівноправ'я всіх осіб незалежно від соціального походження, релігії і національності [7, с. 13].

Ще більш рішучою в цьому плані була організація «Польський народ» (1835), яка проголосила ліквідацію поміщицької власності шляхом аграрної революції, знищення приватної власності на землю і повну економічну і політичну рівність [7, с. 14]. Ця організація стояла на позиціях революційного союзу з народом України, Білорусії і Литви. Ідеологія підпільного гуртка волинської шляхти (виник під керівництвом М. Мошковського у 1835 р.) носила демократичний характер: члени його вважали необхідним ліквідувати всі привілеї дворянства, встановити рівність і свободу всіх станів, передати селянам землі у власність. Члени гуртка не ставили перед собою завдання збройного повстання, головна увага зверталася на просвітницьку роботу.

Демократичне крило польської еміграції (Я. Чинський, С. Ворцель, Т. Кремповецький і Й. Лелевель) у своїх працях висловлювали ідеї дружби слов'янських народів, критикували феодальні порядки. Так, Й. Лелевель у своєму зверненні до росіян зазначав: «...ведучи смертельний бій, він (поляк – від автора) принаймні захистив на деякий час свободу європейських народів, якій загрожувала небезпека», «наш воїн-громадянин відбиваючи удари поневолювача і деспота, йшов під гаслом «За нашу й вашу свободу» [8, с. 217-218]. Далі Й. Лелевель наголошував, що росіянин, поляк і русин (українець – від автора) розуміють один одного. В ім'я федерації слов'янських народів кожен вимагав для всіх свободи, братерства, незалежності. І цієї єдності найбільше боїться Микола I [9, с. 192-193]. Левель закликав до соціальних змін та міжнаціонального революційного співробітництва. Він був за відновлення кордонів 1772 р., але не для попередньої Речі Посполитої, а для нової демократичної держави, громадяни якої говорили і польською, і українською, і литовською мовами.

На подібних позиціях стояла і організація полковника Юзефа Залівського – Законодавчий Комітет, де майбутня Польща поставала як федерація демократичних держав між Одером, Дніпром і Дунаєм, Чорним і Балтійським морями. Члени організації проголошували народовладдя і наділення селян землею, рівність і свободу всіх громадян. Один із активних соратників Ю. Залівського Артур Завіша підготував звернення до українців, на яких покладалась надія у співпраці.

У прокламації «Братам козакам» говорилося: «Згадайте, що не раз предки ходили в походи під одними з поляками прапорами... Козаки! Славним тоді було ваше призначення, ви йшли захищати свободу, відмітаючи жорстокий деспотизм. І ті ж свободи захищаючи, пізніше ви вели вперті бої з поляками, коли вредні для нас і для вас королі наші прагнули позбавити вас свободи» [10, с. 18].

Гасло «За нашу і вашу свободу» не втратило своєї актуальності і в середовищі польської еміграції на Заході в 30-х роках ХІХ ст. Демократична організація «Люд Польський» широко використовувала в своїй пропаганді приклади із історії боротьби українського народу проти польських панів. Відомий ідеолог «Люду Польського» Тадеуш Шимон Кремповецький заявляв: «Імена Гонти й Дорошенка ще і тепер викликають страх у гнобителів. Прагнення до свободи проявляється у сумних піснях солдата, в елегіях українця і спогадах запорозького козака [10, с. 19]. Одна із громад «Люду Польського» прийняла назву «Умань», щоб нагадуванням про Коліївщину 1768 р. підкреслити розуміння справедливості боротьби.

У 1835 році в польському підпільному русі активізується «Молода Польща», а її крайовою філією стала «Спілка Польського народу», програма якої носила демократичний характер: утворення Польської республіки, яка об'єдналась би з незалежними слов'янськими народами, рівноправність всіх громадян, забезпечення селян землею. В галузі соціальних питань головна увага приділялась аграрній проблемі, яка розглядалась в органічному зв'язку із загальнонаціональними питаннями. Виходячи із попереднього досвіду, було відкинуто можливість добитись звільнення силами лише шляхти. Селяни повинні отримати всі громадянські права, щоб шляхом просвітництва можна було допомогти їм усвідомити роль, яку вони покликанні зіграти в майбутньому. В програмі не робилось відмінностей між польськими й українськими селянами, навпаки, відчутне прагнення ліквідувати будь-які протиріччя шляхом просвітницької роботи. Програма вимагала від шляхти гуманного ставлення до русина, обмеження повинностей, відмови від судової влади [11, с. 10-11]. Однак

програма була суттєво змінена Ш. Конарським, який в 1835 р. разом з поетом С. Гоцинським створив у Кракові таємну організацію «Співдружність польського народу», діяльність якої тісно була пов'язана з Україною. З 1836 р. її керівний орган «Головний збір» знаходився у Львові. Група членів організації вимагала відобразити в її статуті інтереси місцевого населення, змінивши назву на «Співдружність польського і українського народу». Оскільки цього зроблено не було, то українці створили окрему організацію «Руське коло» [12, с. 126; 10, с. 20]. С. Гоцинський в усіх бідах Польщі звинувачував польську аристократію і шляхту, передбачав їх загибель від рук селян. Він висловлювався як прихильник республіканського ладу, вимагав передачі всієї законодавчої влади в руки народу. Ш. Конарський тісно пов'язував глибокий патріотизм з революційною солідарністю народів Європи. Він бачив успіх польської справи в поєднанні боротьби поляків з боротьбою інших поневолених народів, в тому числі й українського [11, с. 9-10].

Під впливом руху Ш. Конарського виникали різні організації, які розвивали активну діяльність серед селянських мас, як польських, так і українських. Особливо виділявся К. Ценглевич, автор віршів і прозових творів антикріпосницького змісту українською мовою. Агітаційна робота серед українців часто велася членами цих організацій без узгодження з керівними структурами. Сам Ш. Конарський основним місцем свого нелегального перебування обрав волинське село Лісове.

На польських землях Російської імперії в 1840 – 1844 рр. була створена таємна організація, яка називалась «Всеваддя селян» і ставила своїм завданням звільнення Польщі як ядра майбутньої слов'янської федерації. П. Сцегенний писав: «Селянин із Жмуді, селянин із Литви і селянин із Франції – це той самий селянин: він всюди нещасний, всюди селянина переслідують одні й ті ж біди...» [10, с. 21].

Такі ж ідеї єдності в боротьбі з російським царизмом ми знаходимо в діяльності Кирило-Мефодіївського товариства. В підготовленому його членами зверненні до російського і польського народів, зв'язаних з українцями історичними долями, висловлювалась готовність пролити кров за свободу Росії і Польщі за «Слов'янський союз, загальну рівність, братерство і мир». За свідченнями сучасників, заперечення М. Костомарова щодо встановлення контактів з поляками викликали таку відповідь Т. Шевченка: «Слухай, хочеш будувати новий світ слов'янськими руками, а боїшся з поляком говорити про це. Так з ким же, чорт візьми, ти будеш будувати? З нашими панами не обладнаєш» [10, с. 27].

Таким чином, наведені вище факти спростовують концептуальну тезу Д. Бовуа про «виразний українсько-польський конфлікт» протягом усього XIX ст. Праці Д. Бовуа наповнені марксистською методологією, тільки термін «класова боротьба» підмінений терміном «етносоціальний конфлікт». Він, як і його послідовники, не бачить, чи не хоче бачити, раціонального в соціально-економічній, суспільній, культурній діяльності польської шляхти, яка сприяла розвитку і покращенню становища всіх верств Правобережної України. Соціально-економічний розвиток кожного повіту залежав від господарської активності шляхти, її внеску в розвиток землеробства, тваринництва, формування фабрично-заводської промисловості. Хоча це непатріотично звучить, але саме поляки були тією етносоціальною групою, що була попереду антисамодержавного руху слов'янських народів царської Росії. Представники польського патріотичного руху, до складу якого входили і елітні стани Правобережжя, особливо після поразки повстання 1830-1831 рр. зрозуміли, що без єдності всіх поневолених народів Росії відродження незалежної польської держави неможливе. Більше того, саме польський елемент своєю революційністю сприяв активізації українського політичного руху.

1. *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа. – К. : Критика, 1998. – 334 с.
2. *Гудь Б.* Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів ХІХ – першої половини ХХ століття : [монографія] / Б Гудь. – Львів : П.П. «Інформація. Поступ. Перспективи», 2006. – 448 с.
3. *Павлюк В.* Магнатерія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя у ХІХ ст. / В. Павлюк. – Острого : Вид-во «Острозька академія», 2000. – 184 с.
4. *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / Д. Бовуа. – К. : Інтел, 1996. – 415 с.
5. *Селянський рух на Україні. 1826–1849 рр.* : зб. документів і матеріалів / [відп. ред. М. А. Лещенко]. – К. : Наук. думка, 1985. – 504 с.
6. *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. / Я. Грицак. – К. : Генеза, 1998. – 249 с.
7. *Миско М.* Польское восстание 1863 г. / М. Миско. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – 336 с.
8. *Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей* : в 3 т. – М. : Гос. изд-во полит. л-ры, 1956–1956. – Т. 2. – 1956. – 884 с.
9. *Lelewel J.* Polska, dzieje i rzeczy jej / J. Lelewel. – Poznan, 1864. – Т. XX. – 186 s.
10. *Усенко П.* Идейное единство русских, украинских и польских революционеров-демократов (50–60-е годы ХІХ в.) / П. Усенко. – К. : Наукова думка, 1985. – 123 с.
11. *Вежховский М.* Польское национально-освободительное движение в Царстве Польском, Литве, Беларуссии и на Украине и русско-польские революционные связи 1830–1849 гг. : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук / М. Вежховский. – М., 1958. – 19 с.
12. *Сергієнко Г.* Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів 1826–1850 / Г. Сергієнко. – К. : Наукова думка, 1971. – 300 с.